

A. CAFEROĞLU

TÜRK ONOMASTİĞİNDA “BAŞLIK” YAHUT “SERPUŞ”

VIII. Türk Dil Kurultayında okunan Bilimsel Bildiriler 1957'den (ayrışım)

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ — ANKARA, 1960

No: 2662.

No: 2662



ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. 2b62

SINIFLAMA NO.

2b62

BAĞIŞCI

GELİŞ TARİHİ

TÜRK ONOMASTİĞİNDE “BAŞLIK” YAHUT “SERPUŞ”

A. CAFEROĞLU

Birçok tarihî ve içtimaî sebeplerle, halk ve milletler gelişmesine bağlı, durmadan değişen yer ve şahıs adları, aynı karakteri Türk dünyası, onomastiği içerisinde muhafaza etmekle yetinmemiş, üstelik, bir de kendisine uyan bir özellik vücuda getirmekten geri kalmamıştır. Tarih boyunca durmadan ülkeler değiştiren ve bu yüzden çeşitli milletler medeniyetiyle yüz yüze gelen birçok Türk boy ve halkları, ister istemez, onomastik sahasında da karşılaştıkları diğer yabancı dillerden türeme adlar kullanmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bununla beraber, dünya çapındaki bu Türk akış ve yerleşmelerinde, millî Türk kültür geleneklerinden sıyrılarak dışta kalınmamış, aksine sıkı bir surette Türk kültür göreneklerine bağlı kalmayı asla ihmal etmemekle, millî “teamül hukuku” hükümlerine sadakat gösterilmiştir. Bu yolla, devlet ve ulus kuruculuğunda, bazen göçebe, bazen de yerleşik yaşama tarzını en iyi sosyal hayat şekli olarak kabullenen Türk toplulukları, örf ve kültür gelişmelerine dayanan birçok müesseseler yaratmışlardır ki, bunların arasında canayakın olanlardan biri de bugünkü durumumuza nispetle, eski devir kıyafetinin çabuk değişmiyen ve temelli bir geleneğini teşkil eden “başlık” ve yahut “serpuş” taşıma kültü olmuştur.

Zira başlığın dahil olduğu millî kıyafet tamamlanması, kültürle beraber, bir milletin hususiyetlerini açıklayan, ırkî varlığını belirten başlıca unsurlardan biri olması ve aynı milletin tarihî devirlerini yaşatan bir ölçü vazifesini görmüştür. Eğer söylemesi caiz ise, daha düne kadar, çok halklı ve milletli memleketlerde “serpuş”, cinsine ve nevine göre, âdeta gerçek bir milliyet sembolü yerini tutmuştur.

Buna bağlı olarak “serpuş” doğu illeri ticaretinde, çok önemli bir meta mahiyetini almakla geri kalmamıştır. Al-Makdisî, Harezm’in Hilâfet ülkelerine yaptığı ticaretten bahsederken, temin ettiği geniş varidat ve gelir yüzünden “kalpak” alışverişine de yer vermek mecburiyetinde kalmıştır¹.

¹ S. P. Tolstov, *Po sledam drevnexorezmiyskoy civilizacii*, Moskva 1948, s. 242.

Bundan dolayı da, etnonimlerin türeyiş ve şekillenmeleri araştırmalarında, kabîle, boy, soy ve saire adlarının gelişmesinde, dış görünüşe ve kıyafete verilen önem ön plânda tutulmaktadır. Çünkü tarihî devrelerde yaşamış, fakat bize ancak adlarıyla intikal etmiş bulunan bazı Türk boy, soy, kabîle ve hattâ tektük halk varlıklarının mevcudiyetini, işbu dış görünüş ve kıyafet özelliğine göre adlandırmaya borçluyuz. Çin kaynaklarında “Saçören Türkler”², “Şapka-Kemerli Türkler”³, “Sincap kürklü Türkler” yani (Tin-Lig’ler)⁴, “Boynuzlu başörtülü Türkler” (yani Hun Türkleri)⁵, “Yarım ay resimli şapkalı hükümdarlar”⁶ ve emsali gibi dış görünüşe ve şekle göre adlandırılan Türk etnonimleri, işbu onomastik geleneğinin bir şaheseridir. Bütün bunlar bize, tarih alanındaki adlandırmalarda, kül haline getirilmiş bulunan bir “başörtüsü” yahut “serpuş taşıma” gibi, “teamül hukuku”na dayanan bir müessesenin kurulduğunu açıktan açığa göstermektedir. Bu müessese önemine binaen, ne devlet hayatında, ne de Türk onomastiğinde, elbette, izsiz kalmazdı. Bundan dolayı da serpuşun veyahut başlığın nevine, cinsine, taşıma tarzına, rengine vesairesine göre bir sürü etnonimler vücade getirilmiştir.

² O. Yakinf, *Sobranie svedeniy o narodax obitavşix v Sredney-Azii v drevniya vremena* I, 187 not 3 ve s. 189-190. Reşideddin’e göre bir harb sonunda Taciklerle Türkleri mağlûp eden Moğollar, geleneklerine uygun olmak üzere, Türklere saçlarını toplamak ve örmek emrini vermişlerdir (*Sbornik Letopisey*, I, Moskva, 1952, s. 208). Halbuki bu emirden çok daha evvel Türk halkları arasında saçlarını örgü halinde taşımak geleneği mevcut olmuştur (bk. V. V. Barthold, *Türkestanskiy Kray v XIII veke*).

³ Yakinf, aynı eser, I, s. 30.

⁴ L. Rasonyi, *Dünya tarihinde Türklük*, İstanbul 1942, s. 74 ve H. Vambéry, *Der Ursprung der Magyaren*, Leipzig 1882, s. 286.

⁵ Yakinf, aynı eser, III, s. 178, 203; Gaznevî başlılarıyla, Selçuk kumandanlarının taşıdıkları iki boynuzlu külâhla, başlarını kürkle kapatıp üzerinde altın ve gümüşle süslü boynuz taşıyan Hun kadınları geleneği arasında, bir bağ olmasa gerekir. Bu külâh kaynaklarda *كلاه دوشاخ* adıyla tanınmaktadır (bk. Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Influence du Chamanizme Turco-Mongol sur les ordres mystiques Musulmans*, İstanbul 1929, s. 18, not 31). Şamanizmle ilgili olması ihtimali olmakla beraber bu “başa boynuz takma” âdeti kadîm Orta Asya göçebelerine kadar götürülebilir. Hunlar gibi (Hoy, *Xan’şu*, 119. bahis, v. 6a) Uygur prensinin de “boynuz” taşıdığını, üç boynuzlu olarak tahtında oturduğu tasvirinden anlamaktayız (A. N. Bernştam, *İstoriko-arxeoloğičeskie oçerki Central’nogo Tyanşanya i Pamiro-Altaya*, Moskva 1952, s. 134).

⁶ Hint Aftalitlerinin sikkelerinde hükümdar, yarım ay resmini havi şapka biçimli bir başörtüsü ile tasvir edilmiştir (S. P. Tolstov, aynı eser, s. 219).

Konunun zenginliğine ve millî tarihimizdeki önemine rağmen, maalesef, şimdilik bizim için el değmemiş bir durumdadır. Etnografik malzemenin yok denecek derecede az oluşu, geçmişimize ait kaynaklarda konuya yer verilmeyişi, nihayet minyatürlerimizdeki tasvirlerin sırf yüksek tabakayı canlandırışı, bunun en iyi delillerinden sayılabilir. Maamafih eski Orta Asya Türk saray âdetince, ölen imparatora üç gün ağlamak ve matem tutmak geleneğinin mevcut olduğunu ve bu matem töreninde sultanın beyaz atlas giydiği halde, beylerinin “börklerinin içi dışa çevrik”, daha doğrusu eski tâbirle “maklup börklü” olarak iştirak ettiklerini, çeşitli kaynaklardan öğrenmekteyiz. Buna karşılık, İbn Batuta ile Yazıcıoğlu, aksine olarak, Sinop'ta Emir İbrahim'in annesinin cenazesine bütün eşraf ve kulların tamamen “başı açık” ve elbiselerin “astarları tarafına çevirik” olduğu halde katıldıklarını söylemektedir⁷. Dikkate şayandır ki, Selçuklular sarayının seçkin ordusunu teşkil eden Deylemitlerde de, ölüye “başı açık” ve “elbiseye bürünük” olarak ağlamak geleneği mevcut olmuştur⁸.

İslâmiyetin Türkler arasındaki yayılımından sonra dahi, eski Türk türesine sadık kalan Oğuz boylarında, İslâmî kaideler dışında “külâhları —sevinç alâmeti olarak— havaya fırlatmak” âdeti pek revaçta olmuştur⁹. Bu âdet, hâlâ bugün bile Azerî Türkleri arasında mevcut olduğu gibi, kabadayı tayifesinin kalpağını eğri veya gözüstüne yaslanmış olarak taşıma tarzı, hep eski Türk teamül hukukundan kalma bir kırpıntı olsa gerektir. Nitekim aynı tarzda kalpak taşıma geleneğine yeniçerilerde raslamaktayız¹⁰. Kalpağı veya umumiyetle başörtüyü yere düşüreni öldürme cevazı da, aynı kategoriye giren âdetlerden biridir. Hiddet ve teessür ifadesi karşılığı olarak da kalpağı yere vurma¹¹ veyahut konuklara ve metbu hükümdarlara “kalpak armağan etmek” geleneği, şüphesiz, yine eski Oğuz Türk boylarının bir şövalyelik asaleti hâtırasıdır¹².

⁷ Vl. Gordlevskiy, *Gosudarstvo Sel'djukidov Maloy Azii*, Moskva 1941, s. 158; Yazıcıoğlu, III, s. 195 ve İbn Batuta, Mehmet Şerif tercümesi, I, s. 357.

⁸ K. İnostrancev, *Sasanidskie etyudi*, S. Pb. 1909, s. 115 ve 133.

⁹ V. Gordlevskiy, aynı eser, s. 158.

¹⁰ Zira eski Osmanlı İmparatorluğu askerî teşkilâtında Yeniçerilerin “börk” adı verilen beyaz keçeden yapılmış başlıkları “eğri”, şubayların ise düz taşımaları kanunlaşmış bir kaide idi (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara T. T. K. 1947, s. 255). Bana öyle geliyor ki, Azerbaycan'daki bu âdet Türkiye'den alınmıştır.

¹¹ Ali Yazıcıoğlu, IV, s. 114.

¹² V. Gordlevskiy, aynı eser, s. 164.

Böylece, tamamı tamamına “teamül hukuku” çevresine giren bu kabil gelenekler, zamanla günlük hayata tatbiki gereken bir türe karakterini aldıktan sonra, Türk halk şiveleri kelime hazinesinde: “börk”, “kalpak”, “papah”, “külâh”, “sarık”, “emmâme” ve saire gibi adlar alan “başlık” veya “serpuş”ların da, bir taraftan taşınma şekil ve tarzını gerçekleştiren türenin doğması, diğer taraftan da aynı gelenek sahiplerinin etnonimisinin türemesi ve gelişmesi temin edilmiştir. Şöyle ki, Selçuk İmparatorları “eşref saatinde” şehire girerken, “şarap sâları”, etekleri bellerine takılı olarak, başlarındaki kalpağı “Keykubâdî”, yani İran geleneğine uygun tarzda taşımakta idiler¹³. Azerbaycan’da ise, Kuzey Kafkasya’da yerleşmiş eski Moğol kabilelerinden biri olan Kaytak’lara işaretle, “Kaytaki” tarzında kalpak taşındığına dair Azerî edebiyatında kayıtlara raslanmaktadır. XI. yüzyıla ait olmak üzere Türkler arasında “kuturma börk”, yani “önde arkada iki kanadı bulunan börk” taşınmakta olduğunu Kâşkarlı Mahmut’tan öğrenmekteyiz¹⁴. Yine İran geleneğine uygun “Nevruzî” kalpak taşındığı da malûmumuzdur.

Bundan başka, ayrıca, milli kostüm kompleksinin en dikkate değer bir unsuru olan başlığa göre din adamlarını ve tabakasını belirtmek, eskiden beri devam edegelen bir kaide olmuştur. Hattâ, bir aralık Hristiyan Ermeni rahiplerine Azerbaycan sahasında, İslâmî ünvanlar dahi verilmekte idi. Bu kabilden olarak, bazı katolikos ve episkoposlara “hâce” “halife” ve “mütevelli” lâkap ve ünvanları verildiği gibi, “derviş” adı da verilmiş idi. 1668 yılı Süleyman Şah’ın bir fermanında ise, keşişlere ve manastırda yaşayan bütün ruhanilere, toptan “Siyah-ı Külhan” adı verilmiş olduğunu görmekteyiz¹⁵. Halbuki bu ad ve ünvan, aslında, Türk “Karakalpak” kabilesinin İran kaynaklarındaki etnik adı, etnonimidir. Türk kabileleri içerisinde, çok eski bir geçmişi olan Türk halkının, kendi kavim adlarına dair dolaşan basit bir efsa-

¹³ Gordlevskiy, aynı eser, s. 158.

¹⁴ Mahmut Kâşgarlı, *Divan*, I, s. 406; C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz*, s. 167.

¹⁵ I. P. Petruşevskiy, *Persidskie oficial'nie dokumenti XIV-naç. XIX vv. kak istočnik dlya istorii feodal'nyx otnoşeniy v Azerbadjane i Armenii*, Problemi istočnikovedeniya, Trudı Instituta Istorii Akademii Nauk SSSR. Moskva, 1940, III, s. 19, not 4:

خليفة مزبور سال بسال حاصل ومداخل وهرچه قریه مزبوره را ضبط نموده صرف
معیشت خود و سایر کشیشان و سیاه کلاهان معبد نمائید

neleri dahi vardır. Bu efsaneye göre, Karakalpakların bu etnonimi, Sırderya kıyılarında yerleşirken, sıcak sıkıntısından korunmak arzusu ile kadınlı ve erkekli başlarına “Kara kalpak” geçirmek mecburiyetinde kalmış olduklarından ileri gelmiştir¹⁶. Basit bir rivayet sınırlarını aşmayan bu söylentinin asıl dikkatimizi çeken noktası “kalpak” kelimesidir. Bizde sadece başörtüsü mânası sınırlarını aşmayan bu kelime Kırgız Türklerinin şeceresinde, bilâkis kadîm bir Kırgız başbuğunun adı olarak geçtiği halde, XVIII - XIX. yüzyılları Orta Asya edebiyatında “Karakalpak” kavminin adı olarak da geçmektedir. Meselâ: XVIII. yüzyıl Buhara tarihçisi Muhammed Vefa Kerminégi ile Hive saray vak’anüvislerinden Munis ve Agehîde görüldüğü gibi¹⁷. Aynı antroponim Türkmen ve Kazak - Türk halklarının kadîm bir rehberinin adı olmuştur. Nitekim, XI. yüzyıl tarihçisi Ebü'l-Fazl Beyhekî, Harezmsahlr devri Türk ordusu kumandanının Kalpak adı ile adlandırıldığını söylemektedir¹⁸. Vaktile Rus vak’anüvisleri tarafından, sırf siyah başlık veya kalpak taşıdıklarından dolayı “Çornie Klobuki”¹⁹, yani “Karakalpak” diye adlandırılan bir Türk boyu, Reşideddin’ce²⁰ “Kavm-i Külâh-ı siyahân” yani “the Tribe of the Black Caps”²¹ etnonimi ile isimlendirilmiştir. Tamamiyle türkçe bir kelime olan “Klobuk” kelimesi, aynen telâffuzunu muhafaza etmek şartıyla, kendisini bir toponim olarak, Sultan Süleyman devri Hersek livasında muhafaza etmiştir²². Buna mukabil Anadolu’nun muhtelif bölgelerinde

¹⁶ P. P. İvanov, *Novie dannie o Karakalpakax*, Sovetskoe Vostokovedenie, III, Moskva 1945, s. 61.

¹⁷ İbid. s. 62.

¹⁸ *The Tarikh-i Baihaki*, W. H. Morley neşri, Calcutta 1862, s. 852; ve PP. İvanov, s. 62.

¹⁹ Bu etnik adla XIII. yüzyıl Rus salnamelerinde, sırf dış görünüşe bağlı olarak Tork’lar adlandırılmıştır (İ. Samçevski, *Torki, Berendei i Çernie Klobuki*, Moskva 1855, s. 87-88). Halbuki diğer vesikalar aynı kavim adıyla, Torklardan başka Berendiler ve bunlara tabi olan Peçenek ve Kui kabilelerinin de adlandırıldığını söylemektedirler. Bir farkla ki, sonuncuların Karakalpak adını taşıdıklarına şahit olamıyoruz (Kossanyi Bela, *Uz’lar ve Koman’ların tarihine dair*, Belleten T. T. K. 1944, VIII, 32, s. 130).

²⁰ E. Blochet neşri, Gibb Memorial serisi, XVIII, s. 54.

²¹ J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, 1911, s. 158 ve Karl Menges, *Oriental elements in the vocabulary of the oldest Russian epos, the Igor’ tale*, Supplement to Word, vol. 7, 1951, New York, s. 2.

²² T. Gökbilgin, *Sultan Süleyman devri*, Belleten, T. T. K. XX, 78, s. 283.

Kalpahlı, Kalpakçık, Kalpakoğlu ve saire gibi kalpakla ilgili bazı toponim ve etnonimlere raslanmaktadır²³.

Karakalpak etnoniminin Azerbaycan sahasındaki addaşı, yerli ağzılara göre “Karapapağ”tır. Mukabili İran kaynaklarında “Siyahpûş”, yahut “Siyahpûşi”dir. Birinci “Siyahpûş” etnonimi altında, daha fazla, papas sınıfı kastedilmiştir²⁴. Nitekim İbni Batuta, Lazık Rum ahali-sinden bahsederken, bunların, kırmızı veya beyaz renkte serpuş taşı-makta olduklarından, artık bu başlık şeklini kendilerine kavîm alâ-meti olarak kabul ettiklerini, ancak kadınlarının büyük imâme sar-makla bir hususiyet teşkil ettiklerini bildirmektedir²⁵. İkinci “Siyah-pûşi” tâbiri altında ise, Astrabad eyâletindeki “Gürgen” adlı orman-lıkta yaşayan, müstakil bir halk, yahut kabîle kastedilmiştir²⁶. Aynı etnonim grupuna, Budizm dinine mensup olup “alban” vergisinden muaf tutulan rahiplere verilen “Sarıserpuşlu”, yahut “Sarıkülâhlı” tâbirleri dahildir ki, daha sonraki devir Moğollarında, yeni kurulan iki tarikattan birine “Sarı”²⁷, diğere “Kırmızı külâhlı” adları takıl-mıştır²⁸. Anadolu âhî şeyhlerinin başlıkları beyaz keçeden yapılmış külâhlar olduğundan, “beyaz” renk bunların farik alâmeti olmuştu²⁹.

Bununla beraber, merasime pek riayetkâr olan Moğol devletinde “Serpuş” taşıma hakkı, daha fazla hükümdar ve şehzadelere mahsus bir başlık olmuş ve hattâ Çingiz oğulları ve şehzadeleri serpuşlarında, geleneğe bağlı kalmak gayretiyle “kuş tüyü” dahi taşımak mecburiye-tinde idiler³⁰. Bugün Anadolu’da serpuş kelimesile ilgili olarak, ancak “Serpuşge” adlı bir toponime raslamaktayız³¹.

²³ *Köylerimiz*, Dahiliye Vekâleti, 1933, s. 392.

²⁴ Abdülmecid Ganizade, *Tatarsko-Russkiy Slovar*, Baku 1904, s. 78.

²⁵ İbn Batuta, M. Şerif Tercümesi, I, s. 318.

²⁶ *Materiali po istorii Turkmen i Turkmenii*, Moskva 1938, II, s. 45 not 6.

²⁷ B. Ya. Vladimircov, *Obşçestvennyy stroy Mongolov*, Leningrad, 1934, s. 172,183.

²⁸ *Ibid.*, s. 165 not 2, s. 263 v.d.

²⁹ İbn Batuta, I, 313-314.

³⁰ Göçebe erkek ve kadınlar tarafından serpuşa takılan “tüy”, “Bozkır hukuku” adlanan yerli örf kanunları tarafından himaye altına alınmıştır. Şöyle ki “tüyü” çekip koparan, örf kaidelerince ağır cezaya çarptırılmaktadır (Ya. I. Gurlyand, *Stepnoe zakonodatel'stvo s drevneyşix vremen*, İzv. O. Arx. İst. i. Etn., Kazan 1094, XX, vip. 4 ve 5, s. 122).

³¹ *Köylerimiz*, Dahiliye Vekâleti, 1933, s. 660.

“Karapapağ” kabilesi ise vaktiyle Azerbaycan’da, şimdi de Türkiye’de yerleşmiş bir Türk boyudur³².

Bir onomastik unsuru olarak “külâh”, geniş halk arasında gelişme ve yayılma imkânından nispeten mahrum kalmıştır. Lûgatlerdeki tarifine bakılacak olursa, uzunca ve sivri Fars başörtüsü ve derviş külâhi olmuş, dış şekliyle o kadar da taşınmaya elverişli olmamıştır³³. Bununla beraber, Mevlevîler ve Ahîlere mahsus bir başörtüsü karakterini almaktan da geri kalmamıştır³⁴. Bir deyim olmak üzere bu sözle vücutte getirilen toponimlere de raslanmaktadır. Meselâ: *Külâh* (köyü), *Külâh* alanı (köyü)³⁵, *Külâhçı* (mahalle), *Külâhlı* (muhtarlık), *Külâhoğlu* (mahalle)³⁶. Bugün, bu kelime ile vücutte getirilmiş birçok soyadları da mevcuttur.

Başlık veyahut serpuşlar içerisinde en eski geçmişe malik olanı “börk” adını alan cinsi olmuştur. Daha XI. yüzyıl dilcilerimizden Kâşgarlı Mahmut, Türk ve Pers dilleri arasındaki münasebetleri belirtmek için “Başsız börk olmaz, Perssiz de Türk olmaz” Türk ata sözünü kullanmakla “börk”e gereken önemi vermiş bulunmaktadır³⁷. Yüzyıllarca birçok Türk ülkelerinde taşınan bu başörtüsü adı, Türk halkları ağızlarında, gayet tabii olarak birçok telâffuz şekilleri de almıştır. Şöyle ki: *börük* (Kır.), *börk* (Çag., Tar., Şark T., Kar., Kom.) (Azeri), *bürk* (Osm.), *bürük* (Kaz.) ve ilâhara³⁸.

XI. yüzyıldan bu yana, gördüğü rağbet ve Türk halkları ve boyları içerisinde elde ettiği millî kisve karakterine göre, hem etnonim, hem toponim, hem de antroponim olarak kullanılmıştır. Nitekim, İran kaynaklarında Kara Börklü etnonimi Lezgi tayfasından birine verilen

³² M. Şemseddin Günaltay’ın, *Abbas Oğulları İmparatorluğu*, adlı makalesinde, bahis konusu olan Papak adlı ricalin adıyle, bizim “papağ” arasında hiçbir münasebet olmasa gerektir. Müellifin “Papak” diye transkribe ettiği kelimenin Arapça mukabili (Babek)dir. Belleten, T. T. K. VI, 23-24, Ankara 1942, s. 195.

³³ Radloff, *Wörterbuch*, II, 1466.

³⁴ İbn Batuta’ya göre, Ahî şeyhinin başlığı beyaz keçeden bir külâh olmuş ve bu renk (yani beyaz) bunların ayrılık alâmeti mânasını taşımıştır (*Seyahatname*, Şerif Bey tercümesi, I, 313-314). Aynı şekilde bir “beyaz külâh” cinsi serhat beyi Mehmet Bey tarafından icadedilerek hudut muhafızları tarafından taşınmakta idi (Gordlevskiy, aynı eser, 108).

³⁵ *Köylerimiz*, s. 517.

³⁶ *Meskûn Yerler Kılavuzu* (MYK), Ankara 1950, III, s. 779.

³⁷ A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi notları*, II, İstanbul 1943, s. 57 ve *Divan*, I, 124.

³⁸ Radloff, *Wb.* IV, s. 1699, 1887 ve 1889.

ad olduğu gibi³⁹, “Dede Korkut”da düşmanlar “İp üzengülü kiçe börklü” bir taife olarak tarif edilmektedir. Yıldırım Beyazıt devri Anadolu’sunda aynı tâbir hem vakıf, hem de vakfedenin adı, yani antoponim olarak kullanılmıştır⁴⁰.

Bütün başlıklarda olduğu gibi, “börk”te de rengin kendine göre mânası ve önemi olmuştur. Örf ve kanunlarla ayarlanan bu kabil serpuş taşıma geleneği “börk”ün taşınmasında da mevcut olmuştur. Nitekim Osmanlı devleti teşkilâtında “tüfenkçi yeniçerilere ağ börkün giyilmesinin menedilmiş” olması⁴¹, bir “ağ börklü” taifesinin bulunduğu meydana koymaktadır. Gerçekten de “ak börk”le “kırmızı börk” taşıyan Fatih devri Osmanlı ordusunda muayyen farklar mevcut olmuştur: “azabın kızıl börkünden meyân-ı deşt-i kenâr-ı kûhsâr başdan başa lalezâr oldu, yeniçerünün ak börkünden cihan gülzarlarının içi seraser zanbak-ı ter ile toldı”, şeklinde târifte bulunan İbni Kemal⁴², hüdâvendigârının bu hususta aşağıdaki :

“Kızıl börki, Türkdən, leşker-i kişver-gîre hazır olan nöker giyermiş, ak börk, diyar-ı küffârdan Hazret-i hüda ve bigârün kılıcıyle çıkan kullarına mahsusmuş bildim”

tarifine bakarak, arada oldukça büyük bir farkın mevcut olduğuna işaret etmek istemiştir⁴³. Yeniçeriler ise “börk” adı verilen ve beyaz keçeden bir başlık giymekte idiler⁴⁴.

Böylece, “börk” renkleri üzerine ayarlanan “ak börk”, “kara börk” ve “kırmızı börk” çeşitlerine göre, Türk onomastiğinde bu adlara izafeten, kabîle, yer ve şahıs adları vücutte getirilmiştir. Şöyle ki, bugünkü Anadolu’da Ardahan ilçesine bağlı Hanak bucağında “Börk”⁴⁵

³⁹ Abdurrahman Şeref, *Öztimuroğlu Osman Paşa*, TOEM. IV, s. 1420 not; Türkistan’da ise Aral denizi civarında Seyhun nehrinin sağ sahilindeki göçebe bir Türk halkının adıdır (H. Vambéry, *Çagataische Sprachstudien*, Leipzig, 1867, s. 309).

⁴⁰ T. Gökbilgin, *XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası*, İstanbul, 1952, s. 188.

⁴¹ Ö. L. Barkan, *XV ve XVI ncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları*, I, İstanbul 1945, s. 356: “Ve yasağ oluna ki tüfenkçi tayifesi yeniçeri suretinde ak börk giymeye”.

⁴² İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, T. T. K. Ankara 1957, s. 339 (hazırhyan Ş. Turan).

⁴³ İbid. 392.

⁴⁴ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, I, 1947, s. 255.

⁴⁵ MYK. I. 177.

adlı bir köy, “Karabörk” adlı dört ve “Karabörklü” diye bir köy ⁴⁶, “Kızılbörklü” ise bir köy mevcuttur ⁴⁷.

Dikkate değer nokta “Börk” ve “Karabörk”ün antroponim olarak kullanılmış olması meselesidir. Filvaki bu hususta açık bir delil elimizde bulunmamakla beraber, meşhur Kırgız destanı kahramanı Manas’ın karılarından birinin adının K a r a b ö r k oluşudur ⁴⁸. Efsanevi bu destandaki *Karabörk* kadar, Anadolu ayaklanmalarında, Bedreddin’in adamlarından olan âsi *Börklüce*’nin ⁴⁹ adı da araştırılmaya değer.

Diğer onomastiğimizde yer almış “başlık” veya “serpuş”lar arasında gözönünde bulundurulması gerekenlerden biri de “kavuk” ve “sarık”tır. Her ikisi de, telâffuzlarının merkezi olan Anadolu sahasında bile ne geniş bir gelişme, ne de bir etnonim olmak kabiliyetinde olmuştur. Ancak köy adlarımız içerisinde Kavuklu, Kavuklar ⁵⁰ ve Karakavuk ⁵¹ gibi adlılarına raslamaktayız.

Nispeten daha çeşitli “sarma” şekillerine göre sarık cinsi başörtüleri vardır. Bunlar ekseriyetle din adamlarına mahsus olmuş ve buna göre de renkli sarıklara göre din adamları kategorisi teşekkül etmiştir. Onomastiğimizde ancak Anadolu sahasında Sarık, Sarıkabalı ⁵², Sarıklı ⁵³ gibi kontrole muhtaç bazı köy adları bulunmaktadır.

“Sarık”la ilgisi az olmakla beraber, bu kategoriye girmesi bizce gereken kelime “Tabasaran”dır. Bu ad altında bugün Dağıstan’ın güneyinde bir cemaat, toponim olarak da bu cemaatin oturduğu saha kastedilmektedir. Tarihçi Abdürrahman Şeref Bey’e göre, “başlarına teber şeklinde serpuş giymeleri veç-i tesmiyyeleri olmuştur” ve oturdukları yer de “elyevm Tabasaran” namıyla marufmuş ⁵⁴. İlk bakışta biraz hayale kaçır gibi gözükse de gerçekte Tebersaran’la

⁴⁶ MYK. II. 596.

⁴⁷ MYK. II. 695.

⁴⁸ S. M. Abramzon, *Etnograficeskie syujeti ve Kirgizskom epose “Manas”*, Sovetskaya Etnografiya, 2, M. 1947, s. 142.

⁴⁹ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, I, T. T. K. 1947, s. 86 ve 191-192, *Kitab-ı Cihannüma*, Neşri tarihi, II, s. 546.

⁵⁰ MYK. II. s. 647.

⁵¹ MYK. II, s. 612.

⁵² MYK. II, s. 948.

⁵³ *Köylerimiz*, s. 648.

⁵⁴ Abdürrahman Şeref, *Öztimuroğlu Osman Paşa*, TOEM. IV, s. 1419.

yarı yarıya iştirak hissesi bulunan Taberistan il adının türeyişi üzerinde duran bazı Avrupa bilginleri tarafından da tasdik edilmektedir. Bu bilgilere göre “Taber-estan” sahası⁵⁵, sırf ormanlık olduğundan bu ormanın kesilmesinde ihtiyaç hissedilen “balta” mefhumunu belirtmek için buraya T a b e r e s t a n, yani “balta ülkesi” denilmiştir. Aksi iddia edilinceye kadar gerçek saymak taraftarı bulunduğumuz bu iştikak üzerine, sarıkların sarılmasındaki çok çeşitli şekil ve tarzları da dikkat nazarına alarak⁵⁶, *Tabasaran* < *Teber-saran* etnonim ve toponimini “Teber” biçiminde “sarık saranlar” cemaatı ve ülkesi demekten çekinmiyeceğim.

Genel olarak, onomastikte genişçe kullanım imkânları sağlamış bulunan renklerle adlandırma sistemi, Türk onomastiğinde de, elbette kendini göstermekten geri kalamazdı. Nitekim her sahada revaçta bulunan bu sistem, “başlık” veyahut “serpuş” kategorisine dahil onomastik nusurlarında da hissedilecek derecede kullanılmıştır. Buna dayanarak, biraz yukarıda, renklerle ayırđedilen başlıklı etnonimler arasında Karakalpak, Karapapağ, Sarıserpuşlu, Sarıkülâhlı, Kırmızı kalpaklı gibi boy, soy, kabîle ve cemaatlerin mevcudiyetini tesbit etmiştik. Şimdi ise bunlara bir de yine taşıdıkları örtülerin renklerine göre adlandırılmış bulunan “Akbaş”, “Kızılbaş” ve “Yeşilbaş” adlı halkları katmamız gerekmektedir.

Bunlardan Akbaş’lar, biraz yukarıda işaret ettiğimiz “Akbörekli” cemaatı zümresine girmekle beraber, kendilerine has bir aşiret adı da olmuşlardır. A. von Le Coq, her ne kadar Anadolu’da akbaşlıklı insanların mevcut olduğunu kabullenmekle beraber, hiçbir yerde “Akbaş” tâbirine raslanmadığını ileri sürmektedir⁵⁷. Halbuki gerek Ahmet Refik⁵⁸, gerek Kâmil Su⁵⁹, Anadolu’da bir “Akbaş” aşiret veyahut

⁵⁵ *Puteşestvie Kavaleri Şardena po Zakavkaz’yu v 1672-1673 gg.*, Pervod D. P. Nosoviça, s. 1901 (Kavkazskiy Vestnik’e ek) ve G. Merzbacher, *Aus den Hochregionen des Kaukasus*, Leipzig, I, s. 217 ve 901).

⁵⁶ Meselâ: Ahmet Eflâki’nin *Ariflerin menkubeleri* (Tahsin Yazıcı tercümesi, 1953, s. 544) de ve *Babürnâme*’de (Annette S. Beveridge, Leyden, 1905, s. 12) bazı örneklerinde görüldüğü gibi.

⁵⁷ A. von Le Coq, *Kyzylbasch und Yäschilbasch*, Sonderdruck aus der Zeitschrift *Orientalisches Archiv*, s. 64.

⁵⁸ Ahmet Refik, *Anadolu’da Türk aşiretleri*, İstanbul 1930, s. 78 ve 146.

⁵⁹ Kâmil Su, *Balıkesir ve civarında Yürük ve Türkmenler*, Balıkesir Halkevi yayımlarından, sayı 20, İstanbul 1938, s. 35.

kabîlesinin mevcut olduğunu tesbit ettikleri gibi, “ser-sipi”, yani “akbaş” adı altında ayrıca bir de bir derviş zümresinin bulunduğunu bilmekteyiz. Böylece “Akbaş”, yalnız bir kabîle veya aşiret adı olarak kalmamış, ayrıca bir derviş ve hattâ bir “ruhanî” sınıfının adı olarak kullanılmıştır⁶⁰. Orhan devrinde Kandıra eyâleti reisinin adı ve II. Beyazıt zamanında Varsak kabîlesi beylerinden birinin soyadı “Akbaş-oğlu” şeklinde geçmektedir⁶¹. Sicill-i Osmanî’de Mahmut Akbaş adlı bir antroponime de raslamaktayız (IV, s. 207). Tıpkı “Karabaş”⁶² gibi diğer mânalarına rağmen “Akbaş” Anadolu’da Akbaşlar⁶³ ve Akbaşlı⁶⁴ şeklinde köy adları olarak kullanılmıştır.

“Kızılbaş” tâbirine gelince, bu Anadolu’da pek yaygın olmakla beraber, diğer Türk illerinde de tanınmış bir onomastik unsurdur. Hakkında oldukça geniş kaynaklar bulunan⁶⁵ bu tâbirin ifade ettiği mânalar da pek çeşitli olmuştur. Meselâ bu tâbir Orta Asya’da, vaktiyle Buhara mektebine mensup Sünnî tarikatını ifade eden “Yeşilbaş”ların tamamıyla zıddı olup, Şiîlerce sevilen bir ırkın veya milliyetin adı yerine kullanılmıştır. Anadolu’da daha fazla “mistik bir tarikat” halkı mânasında geçmekle beraber “Şiî” mânasında da yaygındır. Bazı yerlerde yalnız “İran Şiî ordusu” diye kullanılmıştır. Afganistan’da bütün Şiî halka verilen bir etnonimdir. Fakat en yaygın ve herkesçe bilineni “Şiî, İranlı ve Safevî devri Şiîlik mücahitleri” mânası olsa gerekir⁶⁶. Bu yüzden Osmanlı tarihlerinde bunlar “سرخ سر” veyahut

⁶⁰ J. Deny, *Turc Ak-baş*, Charisteria Orientalia (Rypka armağanı), Praha, 1956, s. 76.

⁶¹ *Neşri Tarihi* (Taeschner neşri, indeks) ve *Die Altosmanische Chronik des Aşik-paşazade*, Leipzig 1929, s. 36 (Friedrich Giese neşri).

⁶² “Karabaş” tâbiri de tıpkı “Akbaş” gibi muhtelif mânalarda kullanılmışsa da, Türk onomastiğinde izsiz kalmamıştır (bk. L. Rásonyi, *Sur quelques catégories des noms de personnes en turc*, Acta Linguistica, III, Budapest 1953, s. 330) ve Kırgızlarda Kara-baş soyadı olarak geçmektedir (A. S. Sadıkov, *Rodovoe delenie Kırgız*, V. V. Bartholdu (armağan), Taşkent 1927, s. 295).

⁶³ A. D. Mordtmann, *Anatolien*, Hannover 1925, s. 29 ve 216.

⁶⁴ T. Gökbilgin, aynı eser, s. 74, 316.

⁶⁵ A. von Le Coq, aynı eser, s. 61-65.

⁶⁶ Bu hususta daha fazla malûmat için bk.: D. Ross, *Tarih-i Rashidi*, London 1895; A. v. Le Coq, *Lieder und Sprichwörter aus Turfan*, Baessler-Archiv, 1911, Radloff, Wörterbuch, II, s. 827; F. v. Luschan, *Völker Rassen Sprachen*, Berlin 1927, s. 209 ve devamı; Kırgızlarda bu etnonim aynı zamanda “kırmızı başlı” doğan çocuklara antroponim olarak verilmektedir (S. N. Abramzon, *Rojdenie i detsvo Kırgızskogo rebenka*, 1949, s. 107.)

“سرخ سران” cemaati adı altında geçmektedir⁶⁷. Sırf taşıdıkları kırmızı başlık üzerine bir kavim adını almış olan bu Türk halkı, Safevîlerle ittifak yaptıktan sonra her iki Azerbaycanla bir kısım Anadolu’da yerleşmiş kalmıştır⁶⁸. Eski Azerbaycan sahasında bu etnonim altında yalnız İran’dan gelme bir Türk cemaati kastedilmiştir⁶⁹. Din taassubuyla Şîî olan bu Türk cemaatine mukabil Orta Asya Türklerinden Buhara mektebine bağlı bulunanlar, “yeşil başlık” taşıdıklarından, kendilerine, sırf sünnilik alâmeti olmak üzere bu etnonimi benimsemişlerdir⁷⁰.

Nihayet, başın açıklığı, şekli, rengi, büyüklüğü ve küçüklüğü gibi dış görünüşe göre, Türk onomastiğinde teşekkül etmiş ve türemiş bir yığın unsurlar vardır ki, bunların arasında bilhassa dikkatimizi çeken ve Anadolu tarihi ile uzaktan yakından ilgisi bulunanı “Açıkbaş” yahut “Başaçık” kavim adıdır. Gerek Osmanlı, gerek İran kaynaklarında, sırf “başın açıklığı” yüzünden adlandırılan bu kavim İmeretiya’da yaşayan Gürcü tayfasından İmeret’lere verilmiş bir etnonimdir⁷¹. Osmanlı tarihleri de buna riayetle, bu sahaya “Açıkbaş” prensliği, hükümdarına da ““Jorj Başaçık” demiştir⁷². Bu nevi adlandırmalarda, şüphesiz, eski bir geleneğin izleri olsa gerektir. Zira, eski Türk hayatında merasimlere genişçe yer verildiği devrelerde, en ufak bir hususiyete büyük itina ve ilgi gösterilmiş olduğundan, zamanla genişliyen Anadolu Türk devleti de ister istemez bu nevi geleneklerini geliştirmekten geri kalmamıştır. Nitekim, Kira Hatun cenazesinde Sultan Velet’ten başka bütün halk “açıkbaş” olarak alaya katıldığı gibi, Emir Ârif’in cenazesinde de Konya halkının çoğu, yine o zamanın geleneğine uyarak “başı açık” iştirak eylemiştir⁷³. Bu küçük misalden

⁶⁷ A. S. Levent, *Çazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey’in Çazavât-nâmesi*, T. T. K. Şark seferlerinden Serax serax ile vace avlan avalleri ve Şevvânde Eşân paşa ile Serax serax muharibelerinde بیان ایدر Ankara, s. 87.

⁶⁸ *Materialy po istorii Türkmen i Türkmenii*, Moskva 1938, II, s 10, not 2.

⁶⁹ İ. Ahverdov, *Arabsko-persidsko-turecko-russkie razgovori*, S. Pb. 1900, 39.

⁷⁰ A. von Le Coq, aynı eser.

⁷¹ L. Fekete, *Zur Geschichte der Grusiner des 16. Jahrhunderts*, Acta Orien. Hung. I. fasc. I, s. 106.

⁷² İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, T. T. K. Ankara 1954, s. 106; Feridun Bey, *Mecmua-i münşeat-üs-selâtin*, II, s. 231 ve 333-334; *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1309, II, s. 274 ve III, s. 238 ve devamında da hep, “Açıkbaş”tır.

⁷³ V. Gordlevskiy, aynı eser, 1941, not 4.

de anlaşılacağı üzere, daha Selçukoğulları zamanında Anadolu devlet hayatında “açıkbaşlığa” muayyen bir değer verilmiş bulunmaktadır. Azerbaycan edebiyatında “Açıkbaş” adı altında geçen bu kavmi, Türk saymak isteyenler var ise de⁷⁴, gerçekte bu etnonim Osmanlı tarihindekinden farklı değildir.

Anadolu onomastiğinde bu etnonimle ilgili olarak ancak bir “Başıaçık tepesi” adlı bir toponime raslanmaktadır. Bunun dışında, diğer “baş”la ilgili, fakat konumuz dışında kalan bir sürü Akbaşlı, Başbüyük, Başbüyük deresi, Başbüyük tepesi, Yekebaş ve saire gibi birçok toponimlerimiz de vardır ki, bunlar hep canlı mazimizin birer hâtırası olarak yaşamaktadırlar. Zaten onomastik, genç bir ilim bölümü olmasına rağmen, kır saçlı tarihin bekçilerinden ve nâkillerindedir. Onsuz mazimiz belki de biraz karanlıkta kalmış olurdu.

⁷⁴ S. Mümtaz, *Molla Penah Vakıf*, Bakû, s. 1925, 38.